

Ігор КОЛЯДА.
МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ —
АПОСТОЛ ПРАВДИ І НАУКИ

Євгеній ЧИГРИНЕЦЬ.
РОДИНА НАРБУТІВ: УКРАЇНО-РОСІЙСЬКИЙ
КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ ВИМІР

Олександр КИРІЄНКО. ДУХОВНА ЦЕНзуРА В
РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ТА УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Ігор КОЛЯДА, доктор історичних наук, професор (м. Київ)

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ — АПОСТОЛ ПРАВДИ І НАУКИ

(до 150-річчя наукової діяльності М. Драгоманова
та 180-річчя заснування Національного педагогічного
університету імені М.П. Драгоманова)
Біографічний науково-популярний нарис*

Вчений

Наприкінці 1850 — початку 1860-х рр. університети в Російській імперії стикнулися з кадровою проблемою. Аби вирішити її, університетським статутом 1863 р. запроваджувалася посада — приват-доцента. Нині перед здібними випускниками відкривалась перспектива спробувати свої сили на ниві викладача університету, не входячи до штату і отримуючи винагороду за свою працю зі спеціальних коштів навчальних закладів. Питання про допуск приват-доцентів до читання лекцій належало до компетенції факультету, а затверджувати його рішення мав попечитель учбового округу. Аби стати приват-доцентом, претендент мав подати на факультет «рассуждение» (дисертацію) для права викладання, публічно захистити роботу і прочитати дві пробні лекції: одну на тему, запропоновану факультетом, іншу — за власним вибором.

За порадою свого наукового керівника В. Шульгіна, молодий М. Драгоманов вирішив піти саме таким шляхом.

Весною 1864 р. молодий вчитель представив на розгляд історико-філологічного факультету дисертацію «Император Тиберий». Невеликий за обсягом рукопис уміщував і студентські роботи автора. У цій роботі М. Драгоманов, на відміну від існуючого погляду (імператорський період в історії Риму є періодом занепаду), розвинув думку про те,

що період імперії був явищем прогресивним «если не в политическом, то в социальном и культурном отношении». Виходячи з таких поглядів, він критикував судження та оцінки К. Тацита про Римську імперію.

18 квітня 1864 р. на засіданні історико-філологічного факультету відбувся публічний захист «рассуждения». Спонували М. Драгоманову професор кафедри загальної історії О. Ставровський і екстраординарний професор кафедри слов'янських мов В. Яроцький.

Після «удолетворительной защиты» і прочитання пробних лекцій (лекція на тему, запропоновану факультетом, була присвячена державним реформам Діоклетіана і Константина Великого; власна ж лекція висвітлювала становище жінки у римському суспільстві) рішенням факультету пошуковцю М. П. Драгоманову було надано посаду приват-доцента, що й було затверджено попечителем Київського учбового округу О. Ширинським-Шихматовим.

7 січня 1865 р. директор училищ Київської губернії І. Сліпушкін звернувся до попечителя Київського учбового округу О. Ширинського-Шихматова з проханням звільнити М. П. Драгоманова з гімназії у зв'язку з переходом до Київського університету Святого Володимира. 12 січня 1865 р. це прохання було задоволено.

Початкова платня молодого приват-доцента в університеті становила 600 рублів сріблом на рік. 25 січня 1865 р. йому вже було покладено «вознаграждение по 1000 рублей серебром из

*Продовження. Поч. див. в №№1-6 журналу за 2015 р. (Ред.)

спеціальних средств». І лише згодом його платня зростає до 1200 руб.

1866 р. вийшов у відставку професор О. Ставровський, і М. П. Драгоманов став єдиним викладачем кафедри загальної історії, який виконував обов'язки професора. За таких обставин приват-доцент міг досить легко отримати штатну посаду доцента. Проте цього не сталося. Члени університетської корпорації, невдоволені українофільством молодого вченого, вирішили «притримати» його у приват-доцентах. Молодого викладача заохотили лише морально, дозволивши йому подібно до штатного доцента читати і обов'язкові університетські навчальні курси.

Викладацьку роботу Михайло Петрович суміщав з журналістською діяльністю, пишучи численні статті до газет і часописів. М. Драгоманову доводилося важко працювати, оскільки невдовзі після закінчення університету померли його батьки, Михайло взяв на своє утримання молодших брата і сестру. Саме в цей час він одружився і забезпечував власну родину, окрім того на цей час дружина вже також осиротіла. Саме через матеріальні ускладнення М. Драгоманов не міг займатися наукою так активно, як хотів. Разом з тим, у цей же період ім'я київського приват-доцента все частіше з'являється на шпальтах столичних газет. Він стає одним із провідних публіцистів свого часу. «Треба було добувати гроші газетною і журнальною працею. Я став писати кореспонденції, літературні критики, а після того і передові статі в С. Петерб. Ведомости... Найчастіше я писав про політичний стан т. зв. Юго-западного краю (київск. генер. губернаторство), стараючись розігнати туман, що напустили про нього на публіку тенденції аристократично-польські і бюрократично-московські. Від славянського з'їзду в Москві 1867 р. редакція предложила мені писати про славянську справу і «вести полеміку з московськими газетами». Я написав тоді чимало фельєтонів і передових статей, у котрих старався розглядати російсько — польські і в загалі славянські справи з погляду демократично-федерального. Запевне, я не раз зачіпав і українську справу, тим більше, що тоді я більше зблизився з київським українофільським кружком, — сильно порідившим з 1863 р...» (М. Драгоманов. «Автобіографічна замітка»).

Але журналістська слава мала і зворотній бік медалі — він потрапляє під надто пильну увагу Міністерства народної освіти, яке почало вважати його політично неблагонадійним, «приналежачим к партии украинофилов», що значно ускладнило університетську кар'єру Михайла Петровича.

Як науковець, спеціалізуючись із загальної історії, М. Драгоманов зацікавився соціальною боротьбою в Римі напередодні появи християнства.

1 грудня 1869 р. молодий учений подав на розгляд історико-філологічного факультету магістерську дисертацію «Вопрос об историческом значении Римской империи и К. Тацит».

Як відмічає сучасний видатний філософ М. Попович, магістерська праця М. Драгоманова

присвячена начебто вузькому питанню римської історії — чи правильно Тацит оцінив імперію? Насправді, питання ставиться значно ширше: чи була імперія кроком назад в історії, чи кроком уперед? І що таке в історії «вперед» і «назад», що таке прогрес? Драгоманов аналізує величезну літературу не тільки з історії Риму та античності, а й з філософії історії взагалі. Деякі його зауваження визначають його позиції в тих питаннях, які були порушені в західній літературі значно пізніше. Суть ідеї Драгоманова полягає в тому, що історичний прогрес він розуміє як розширення головних невідчужуваних прав людини і розширення множини людей, які ці права мають. На його погляд, імперія була прогресом, оскільки зрівняла в правах усіх вільних громадян провінції з громадянами міста Рима. Різниця між М. Драгомановим та істориками-позитивістами полягає в тому, що М. Драгоманов формулює позиції, з яких може бути дана оцінка історичному процесові як рухові до добра чи зла, вперед чи назад. Цими вищими цінностями і є загальнолюдські свободи і права. Вищі загальнолюдські цінності та норми мають становити, за М. Драгомановим, космополітичні або інтернаціональні загальні цілі руху, який спирається на національний ґрунт. Разом з тим, М. Драгоманов залишається позитивістом в оцінці людської свободи вибору. Історія для нього — сукупність причин та наслідків, що їх вчений має розкрити. Він приймає, що «людина не цілком винна в тому, чим вона стала й що робить, бо вона стає тою чи іншою, дякуючи ґрунту, на якому зростає, й тим порядкам, при яких живе...»

Ось цитата з дисертації М. Драгоманова: «Кожен новий порядок виникає внаслідок боротьби інтересів. Але ця боротьба інтересів може освітлюватися ясним усвідомленням ідеалів; тоді вона буде боротьбою ідей на ґрунті інтересів, тоді і на чолі партій, що борються, стануть ідеалісти, — люди з прямо і чесно поставленими знаменами. *Якщо ж боротьба інтересів іде в суспільстві малоосвіченому і грубому, якщо класи пригнічені мають мало спільного з класами пануючими, якщо між ними існує національна різниця, причому іноді переможені нації розумово вище переможців, якщо минуле пануючих класів є лише егоїстична експлуатація кожного слабшого, якщо тому кожен поступ вперед буде різко підривати егоїстичні інтереси пануючих, а низький рівень їх розвитку посилює консерватизм стародумством, — тоді боротьба набуває характеру громадянських, а то і національних війн, рух вперед здійснюється не шляхом великих реформ, а шляхом уривчастих поступок приватним інтересам. Політичні діячі в такій боротьбі будуть агітатори, честолюбці, які безчесно експлуатують на свою користь потребу класів, що добиваються прав, які висувуються на задоволенні потреб окремих елементів».*

Текст магістерської дисертації М. П. Драгоманова «Питання про історичне значення Римської імперії і К. К. Тацит» було надрукована у дев'яти номерах «Университетских известий» в 1869 р.

11 лютого 1870 р. відбувся публічний захист дисертації. Офіційними опонентами виступили професор загальної історії В.Більбасов і професор римської словесності В.Модестов. останній у своєму виступі дав досить категоричну оцінку роботі дисертанта: «сочинение относящееся так легко к источникам... лишённое научных примов, не может быть названо ученым сочинением...».

Магістерський диспут М.Драгоманова проходив за активної участі університетської та поза університетської публіки. Своїми репліками вона демонструвала підтримку молодого вченого. Проте, як зазначають дослідники, сам дисертант у своїх відповідях на «возражения» не завжди виявляв високий професійний рівень. Зрештою, під тиском критики професора загальної історії В.Більбасова, він несподівано заявив, що праця не планувалась як «ученое исследование», а «писалась для большинства публики».

Однією з причин огріхів дисертації М.Драгоманова була відсутність можливості вивчення матеріалів, які зберігалися в зарубіжних музеях, бібліотеках, архівосховищах. Полемічно загострюючи деякі питання досліджуваної проблеми, М.Драгоманов, на думку В.Чеснокова, нерідко був наївним у її вирішенні, покладаючись більше на інтуїцію, ніж на ґрунтовне значення джерел. Ідейний учень Михайла Петровича Б.Кістяківський справедливо характеризував його магістерську дисертацію, як «юнацьку роботу». Однак справа з дисертацією завершилася загалом успішно: історико — філологічний факультет визнав «защитенное ее удовлетворительным».

Захист дисертації М.Драгоманова здобув широкий розголос. Через 10 днів у «С.-Петербургских ведомостях» з'явилась анонімна кореспонденція, в якій магістерський диспут у Києві було подано, як подію політичного звучання: боротьби «німецької» (В.Більбасов, В.Модестов, І.Луцицький) та «антинімецької» (М.Драгоманов і присутні) партій в Київському університеті. Крім того, наголошувалось, що долю М.Драгоманова вирішила не наука, а громадська думка. Таке втручання преси об'єктивно принизило авторитет М.Драгоманова. Професорська колегія історико-філологічного факультету Київського університету висловила свій протест проти такого трактування подій, висвітливши у пресі свою позицію. М.Драгоманов не полишився осторонь і також надіслав до редактора свій лист під заголовком «Старые критики» зі звинуваченням позиції своїх опонентів у нерозумінні ними предмету дисертаційної роботи. Такою публікацією М.Драгоманов фактично порушив академічну етику, згідно з якою суперечки сторін вважалися закінченими після присудження пошукачеві вченого ступеня та налаштував проти себе частину київської професури.

Деякі біографи роблять заувагу, що бачення М.Драгомановим перебігу для нього таких ключових

подій, як встановлення міністерського нагляду, захист магістерської дисертації, значно відрізняється від того, що було насправді.

6 березня 1870 р. М.П. Драгоманову було надано ступінь магістра, а 15 вересня того ж року обрано штатним доцентом.

Прагнучи підвищити свій науковий рівень, він в травні 1870 р. він поставив перед факультетом питання перед факультетом питання про надання йому поїздки за кордон на правах професорського стипендіата з виплатою грошового утримання. Радою Київського університету було прийнято рішення про відправлення магістра М.Драгоманова у відрядження від університету за кордон терміном над два роки «как с научной, так и с педагогической целью» і виділити по 1600 рублів на рік зі «специальных средств». Це відрядження було одобрено царем Олександром II. Перед відрядженням М.Драгоманова (за підтримки професора В.Більбасова) радою факультету було einstайно обрано штатним доцентом. Але затвердження цього рішення міністерством затяглося до повернення його з відрядження.

У поїздці, яка мала, крім наукових студій (у Берліні відвідував лекції і бібліотеку — «займався римською та церковною історією»; В день — «збір матеріалів для порівняльного коментаря до «Історичних пісень малоросійського народу»; Гейдельберг та Флоренція — «для занять старожитностями», дослідження «Непобідимого Мітру» (Deum Solem Invictum Mithram), ради котрого я засів був в Італії»), радше ознайомчий характер, він глибше знайомився з політичним життям в Європі, зупинявся в Австро-Угорщині (у Відні, «де почав знайомитися зі слов'янами, зокрема — галичанами», налагодив контакти з гуртками); також — у Празі, Львові, в Німеччині («через Варшаву, Познань» — до Берліну, відвідував збори німецьких соціал-демократів, (Гейдельберг, Лейпциг, Мюнхен), в Італії (Рим, Флоренція). Це дозволяло критично, в порівнянні з європейським досвідом, підходити до своїх попередніх політичних позицій, що поступово ставали новим підґрунтям для подальших історичних, філологічних, етнографічних, соціологічних розвідок.

Упродовж відрядження Михайло Петрович побував у провідних наукових центрах Німеччини, Австрії, Італії та Чехії. У 1871 р. у Берліні М. Драгоманов прослухав лекції славетних науковців Т. Момзена — з давньої історії та Й.Г. Дройзена — з новітньої історії.

Лекції знаменитого німецького історика, правника, філолога, дослідника римської історії Т. Момзена, який на початку ХХ ст. став Нобелівським лауреатом, справили особливий вплив на молодого українського історика. Фактично, вся європейська історична наука про давньоримський період була під впливом цього визначного вченого, погляди якого руйнували наявну косність історичного мислення і багато в чому випереджали свій час. Сам будучи дипломованим істориком стародавнього світу, М.П. Драгоманов

усвідомив глибину ідей Т. Момзена і методологічну прогресивність його дослідницького методу.

Після Берліну дослідник працював у Відні, Празі, Гейдельберзі, Римі, Флоренції та Цюріху. Перебуваючи в Гейдельберзі, М. Драгоманов досліджував суспільно-політичні процеси у Німеччині, зокрема, аналізував доктрину пангерманізму.

Перебуваючи у Відні, М. Драгоманов познайомився з українською студентською громадою (вихідців із Галичини), об'єднаною в молодіжну організацію «Січ»,

Перебування «космополіта» Драгоманова у Відні, контакти з галичанами покликали до життя його план «розширити в Галичині український напрям», повернути молодь до українського народу задля зміцнення національної свідомості. Доленосні відкриті листи публіциста до редакції львівської «москвофільської» газети «Друг» виховали діяльне радикальне покоління «драгоманівців» на чолі з Михайлом Павликом та самим Іваном Франком.

У Цюріху, він налагодив контакти з ліворадикальними діячами, які були послідовниками М. Бакуніна та П. Лаврова, ознайомився з їхніми суспільно-політичними концепціями та дискутував з ними з цього приводу.

У березні 1873 р., перебуваючи у Флоренції, на прохання С. Подолинського М. Драгоманов написав реферат, присвячений висвітленню життєвого і творчого шляху Т. Шевченка на ювілейний вечір цюріхських лівих радикалів, туди ж переправив часопис «Вперед», який видавав давній соратник М. П. Драгоманова П. Лавров — один із провідних діячів ультралівого руху російської еміграції.

Приїхавши влітку 1873 р. до Швейцарії, М. П. Драгоманов потрапив у вир емігрантського російського ліворадикального руху. У це своєрідне культурно-ідеологічне середовище М. Драгоманова ввели його друзі М. Зібер та С. Подолинський. Останній залучив Михайла Петровича до участі в політичному житті російських нігілістичних гуртків Цюріха ще до приїзду мислителя в місто.

З наведених фактів можна зробити висновок про те, що політичний аспект інтересів Михайла Петровича підчас наукового відрядження за кордон у повній мірі знайшов своє втілення у повсякденне життя науково-педагогічного діяча, який підвищує свій фаховий рівень, переймаючи дослідницько-педагогічний досвід закордонних колег.

Отже, наукове відрядження за кордон, яке тривало три роки, дозволило молодому київському науковцю відвідати найзначніші економічні та наукові центри Австро-Угорщини, Німеччини, Італії, двічі побувати у Галичині, й скрізь — знайомства. Драгоманов пильно вдивлявся у європейське життя, аналізував. Спілкування не ускладнювалося мовними бар'єрами. Молодий вчений із провінційного губерніального Києва добре володів кількома європейськими мовами. Либонь спрацьовували гени. Недаром же

предок був серед козаків перекладачем-драгоманом.

Повернувшись з-за кордону, доцент М. П. Драгоманов 1873/ 1874 академічний рік розпочав вступною лекцією «Положение и задачи науки древней истории». У своїх лекціях він, як зазначають сучасники і біографи, був обережний у поданні матеріалу й навіть закликав студентів не займатися політикою на студентській лаві, а віддати перевагу навчанню, рекомендуючи їм: «Студент должен учиться, учиться и учиться».

Завдяки енциклопедичній ерудиції, твердості своєї громадянської позиції, як свідчать біографічні матеріали, молодий університетський викладач М. Драгоманов набув широкої популярності серед прогресивно налаштованої частини університетського студентства. За висловом М. Павлика, він був «тонким і найобдарованішим педагогом». Д. Багалій, вступивши до Київського університету вже після звільнення вченого згадував, що молодий професор залишив спогади про себе, «...як про талановитого лектора, гарного молодого вченого й гарячого українського діяча». Студенти старших курсів згадували, підкреслював Д. Багалій, що на лекції М. Драгоманова приходили й студенти інших факультетів та вільні слухачі. Про визнання авторитету М. Драгоманова серед молоді свідчить і характеристика його особистісних та громадянських якостей відомого народовольця А. Желябова, який у прагненнях до співробітництва з ним прокоментував своє бажання не тільки політичними міркуваннями, але й підкреслював безкомпромісність, чесність вченого. Софія Русова згадувала: «Драгоманов був дуже популярний поміж студентами завдяки його талановитим лекціям з римської історії, а серед усього українського суспільства за свою привабливу вдачу, блискучу розмову. З Михайла Петровича був видатний промовець, така сила вогню, розуму, гумору була в усіх його промовах, розмовах, викладах. В його аудиторії у Київському університеті було завсіди повно, збирались студенти різних національностей й усі розходились з лекцій у піднесеному настрої. Адже римська історія, як її викладав Михайло Петрович, це була не мертва давнина, а була з неї жива критика на монархізм та абсолютизм, нехай би де вони виявлялись за новітніх історичних часів. Ці лекції викликали у тогочасних студентів порівняння з тою монархічною державою, в якій вони жили...».

Проте, університетських колах за М. Драгомановим однозначно закріплювалася репутація «українофіла-сепаратиста», небезпечного для суспільства, що, врешті-решт, привело його до звільнення з університету й суворого поліцейного нагляду згідно з санкцією Олександра II з перспективою висилки «до будь-якого місця у віддалених губерніях», а пізніше — до еміграції у Софію.

Загалом, Михайло Драгоманов є автором двох дисертацій з історії Стародавнього Риму, шести наукових статей з різних питань стародавньої історії, опублікованих в «Университетских известиях» та «Журнале Министерства народного просвещения»,

автором передмов і редактором перекладу праць Ф. Ленормана «Руководство к древней истории Востока до персидских войн» та М. Верна «Біблія або Старий Заповіт», науковим консультантом підручника Лесі Українки «Стародавня історія східних народів». Значне місце історія та культура стародавнього світу займає у науково-популярних працях «Из истории отношений между церковью и государством в Западной Европе», «Про рай і поступ», «Оповідання про заздрих богів», «Старі хартії вільності», десяти статтях з фольклористики і рецензії на II том «Записок НТШ». Наведені праці були опубліковані у 1864—1895 рр., тобто охоплюють період від закінчення Драгомановим університету до його смерті, що свідчить про його інтерес до стародавньої історії протягом всього життя.

Зі свідченням Б.Кістяківського, після повернення з-за кордону М.Драгоманов уже не міг надовго обмежуватися лише наукою і викладанням. Він дедалі більше захоплюється ідеєю українського духовного відродження, національної автономії. Ієї політичної свободи мислитель поклав в основу національного руху і таким чином дав йому поштовх, об'єднавши українські устремління з політичними рухами в Росії та Західній Європі. Саме він висунув на перший план ідею федералізму, підкріплену програмою демократичної децентралізації самоуправління.

Михайло Петрович активно долучається до роботи у новоствореному Південно-Західному відділі Імператорського Російського географічного товариства, стає учасником третього археологічного з'їзду, зближується з діячами лівого крила «Громади», фактично очолює редакцію газети «Киевский телеграф». «Сміло скажу, — характеризував часопис М.Драгоманов згодом, — що в Україні не було ніколи видання, котре так би підходило по своєму напрямку до програми Кирило-Мефодіївського братства року 1847, звісно, з відповідними часу змінами, як наш «Киевский телеграф» 1875 р.».

Попри надану жандармерії підписку про непричетність до масонських лож, таємних товариств, а фактично до будь-яких політичних організацій, вченого звинувачують в українофільських настроях та сепаратизмі й у 1875 р. звільняють з посади доцента Київського університету. Донос на нього, як свого часу і на М.Костомарова, написав серед інших М.Юзефович, котрий сприяв появі так званого Емського указу 1876 р., а у відстоюванні безперешкодного розвитку української національної культури вбачав, за спостереженням того ж М.Костомарова, «замаскований соціалізм». Услід за позбавленням викладацької праці М.Драгоманову заборонено проживати в Україні.

У 1876 р. він змушений емігрувати, спочатку до Відня, далі до Женеви.

Протягом 1876—1889 рр. він був позбавлений можливості займатись науковою і викладацькою

діяльністю.

У 1889 р., зі згоди голови уряду Болгарії С. Стамбулова, відомий болгарський вчений І.Шишманов запрошує М.П.Драгоманова працювати професором кафедри загальної історії Софійського вищого училища (зараз — Софійський університет «Св. Климент Охридський»).

З Іваном Шишмановим (1862—1928 рр.), на той час студентом-філологом Женевського університету, а у подальшому — відомим болгарським громадським і політичним діячем (міністр освіти Болгарії у 1903—1907 рр., посол Болгарії в Українській Народній Республіці (далі — УНР) у 1918—1919 рр., голова Співки болгарських учених, письменників і художників й Болгарської співки читальень, засновник Болгарсько-українського товариства, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) у Львові тощо), а також вченим (професор Софійського університету, дійсний член Болгарської, Сербської й Афінської академії наук, почесний член Харківського університету та ін.) Михайло Драгоманов познайомився у 1885 року, у Женеві. Ця зустріч досить швидко переросла у справжню дружбу. «У зближенні Драгоманова та Шишманова головну роль відіграли спільність наукових інтересів і, почасти, філософських та суспільно-політичних поглядів... Наукові консультації Драгоманова, творчі дискусії з ним відіграли не останню роль у розвитку теоретико-літературних поглядів Шишманова» — зазначав дослідник Віталій Москаленко.

Згодом, через два роки Іван Шишманов одружився на старшій дочці Михайла Драгоманова Лідії і таким чином став членом його родини. Саме у Женеві Іван Шишманов розпочав поглиблено студіювати слов'янський фольклор, насамперед болгарський і український, що зрештою дозволило йому стати видатним україністом. Михайло Драгоманов усіляко підтримував такі прагнення зятя, зокрема, надав в його розпорядження свою бібліотеку, допомагав консультаціями та ін. Більш тісна співпраця між ними розпочалася наприкінці серпня 1889 р., коли Михайло Драгоманов переїхав до болгарської столиці,

Наказом міністра народної освіти Г.Живкова за №427 від 1 серпня 1889 р. ученого призначили ординарним професором історико-філологічного відділення.

Про високий авторитет Драгоманова в Болгарії свідчить те, що йому запропонували стати ректором Вищої школи, стверджує Віталій Москаленко у своїй студії «Українсько-болгарські літературні та наукові зв'язки кінця XIX — початку XX ст.» Вважалося, що він зможе налагодити викладання за зразком європейських університетів. Однак Драгоманов відмовився, бо, на його переконання, в інтересах справи таку посаду має обіймати болгарин (пізніше ректором обрали Димитра Агуру). «Стосовно Вищої школи я попередив його, що я не маю адміністративно-організаційного досвіду, взагалі справа адміністрації

повинна належати болгарам», — занотував у своєму болгарському щоденнику Михайло Драгоманов.

Перед тим, як приїхати до Софії, Михайло Драгоманов у Празі, де брав участь у конгресі фольклористів, зібрав програми французьких гімназій та ліцеїв, університетів, замовив необхідні книги для софійської бібліотеки тощо. Нарешті, 28 серпня 1889 р. український учений прибував до Болгарії. На вокзалі його зустрічала донька Лідія з чоловіком — болгарським вченим Іваном Шишмановим, з яким Драгоманов познайомився у Швейцарії й який став першим болгарським славістом, україністом. М. Драгоманов мав великий вплив на формування І. Шишманова як ученого і політика.

Наступного дня Михайла Драгоманов прийняв міністр Г. Живков, відтак його представили майбутнім колегам. З ним уклали 3-річний контракт із виплатою щороку 12 тис. франків золотом.

Розпочався новий виток науково-педагогічної кар'єри. Коментуючи переїзд М. Драгоманова до Болгарії, відомий український письменник, публіцист і громадський діяч Іван Франко, оцінюючи цю подію з погляду її значимості для становлення академічної науки в Болгарії, зауважив: «Хто знає широкі політичні і наукові погляди М. Драгоманова, его непохибно вірне чуття в оцінюванні людей і відношин, а при тім его острій критичний ум, що не поклоняється ніяким авторитетам, не модиться на ніякі хоч і як блискучі кручки і фрази, а всюди шукає конкретного, загального, основного, — той певно признає, що ліпшого вчителя для болгарської молодіжи, а зразком совістнішого робітника коло заснування так важної інституції болгаря не могли найти. Щасливі Болгаре! Ми Русини-Українці як та євангельська вдова даємо їм от «убожества нашого», даємо їм більше ніж маємо, а властиво даємо те, чого самі не маємо...».

Сам же Михайло Драгоманов писав: «З одного боку, болгаря просили послужити їм, а свої знаходили мою роботу шкідливою їм...».

Михайло Петрович працював в Софійському училищі в умовах, коли уряд Російської імперії повсякчас вимагав від болгарського уряду вислати вченого з країни. Цей факт красномовно свідчить не лише про серйозний брак кваліфікованих фахівців у Болгарії, але й про високий професійний рівень українського вченого як викладача історичних дисциплін. Такий значний авторитет Михайла Драгоманова у Болгарії, який до того ж невпинно зростав, дозволив уряду цієї країни у 1891 р. відхилити ноту протесту офіційної Росії з вимогою видачі його як «небезпечної особи». Газета «Кур'єр Львівський» від 28 лютого 1891 р. опублікувала відповідь Болгарії на дану ноту: «...Пан Драгоманов тільки два роки працює в міністерстві освіти в Болгарії, де керує кафедрою загальної історії у вищій школі в Софії. У російській ноті не поставлено проти нього жодного закиду, що був би оснований на якомусь дійсному факті, коли, навпаки, із зібраних про нього інформацій, стає очевидним, що він повністю відданий історичним і

філологічним студіям, не належить до жодних таємних товариств і зовсім не заслужив на жоден закид, крім, хіба того, що він є українським сепаратистом».

Запрошення М. Драгоманова викладати всесвітню історію у новоствореному Вищому училищі у Софії дозволило йому повернутися до дослідження історико-культурної спадщини стародавніх цивілізацій під новим кутом зору. Як відмічає професор В. Ставнюк: «У ході роздумів над долею античної цивілізації та її спадщини в наступні часи сформувалися наукові і суспільно-політичні погляди М. Драгоманова, а саме — прагнення до самостійної, неупередженої оцінки навіть найтрадиційніших питань, розуміння місця та ролі гуманітарної освіти у формуванні масової свідомості, симпатія до ідеї політичної емансипації народів, що входили (і входять) до складу великих імперій, — все, що повною мірою виявиться в його наступних дослідженнях, його особистій долі».

Прибувши до Софії, Драгоманов потрапляє у звичне для нього середовище діячів культури, науки, мистецтва. Тому так швидко він асимілюється в ньому і розгортає зразу ж велику наукову, громадсько-політичну діяльність. Насамперед, він ретельно вивчає історію болгарської культури, історію болгарської народної творчості. Дочка Драгоманова стверджує, що батько на перших порах просиджував у бібліотеках Софії по 8 годин на добу, вивчаючи одночасно і стан бібліотечної справи.

Спочатку вчений читав у Софійському університеті лекції зі світової історії російською мовою, але поступово перейшов на болгарську, чим завоював собі ще більший авторитет не лише своїх студентів, але й болгарських науковців, педагогів і широкого загалу. Студентська молодь Софійського університету швидко переконалася у величезній ерудиції Драгоманова, тому аудиторії завжди були переповнені не лише студентами історико-філологічного, а й інших факультетів. На лекції професора Драгоманова приходили і викладачі, щоб послухати нове слово в історії світової культури.

Лекції болгарським студентам Драгоманов читав російською мовою, готував спеціальні конспекти, передавав їх студентам, які під його керівництвом перекладала конспекти на болгарську мову і потім літографічним способом розмножували їх. Все це забирало у Драгоманова дуже багато часу й енергії, але він працював з великою охотою і приємністю. Крім читання лекцій, Драгоманов вів семінари на факультетах і групах, вимагав від студентів читати історичні першоджерела в оригіналах. Студенти з великою повагою ставились до свого професора і завжди дуже старанно виконували всі його завдання, ретельно вивчали російську і західноєвропейську мови, щоб читати історичні пам'ятки в оригіналах.

Студент історичного факультету Ценов згадував потім, що «ледве який генерал користувався такою повагою серед своїх солдатів, якою користувався Драгоманов у своїх

слухачів».

Кращий учень Драгоманова професор Іван Шмшманов у листі до свого учня, згодом професора і дослідника болгарського фольклору М. Арнаудова, згадує, що Драгоманов був сердечною, доброю людиною, відданим патріотом своєї вітчизни, великим гуманістом, незрівняним ерудитом, прекрасним лектором, справжнім вихователем наукових кадрів болгарської інтелігенції.

Як викладач, Михайло Драгоманов користувався значною популярністю серед студентів, викладачів і вільних слухачів закладу. «Драгоманов... зачаровував слухачів своїм захоплюючим красномовством і своїми величезними знаннями. Він вмів художньо передавати свої думки, завдяки чому його лекції лилися як за натхненням без зупинок, без заглядування до конспекту, і години минали невловимо швидко для його аудиторії. Він давав студентам масу фактів і їх співставлення, — але ніколи не робив з них остаточних висновків, надаючи право робити це самим студентам. Всі ми ледь не з обожнюванням чекали його появи на лекцію...» — писала сучасниця Михайла Драгоманова, видатний український педагог і громадський діяч Софія Русова («Пам'яті Михайла Драгоманова»).

На лекції М. Драгоманова охоче приходили студенти і вільні слухачі інших факультетів, а також сторонні відвідувачі. Коли в 1894 р. до Болгарії приїхала Леся Українка, вона також неодноразово відвідувала лекції свого дядька.

Про популярність вченого у Болгарії пригадував його давній галицький кореспондент Ярослав Окуневський, який, перевідуючи хворого М. Драгоманова, довідався від нього так: «А раз на балю підійшов князь до мене, стиснув руку (Болгари цілують Єго зараз у руку за таку честь) та сказав, що жалусь, що різнірідні обов'язки не дозволяють ему слухати моїх лекцій. Він — каже — чув, що мої лекції дуже цікаві» (Окуневський Я. Михайло Драгоманов).

Допомагаючи болгарам організувати їхній перший університет, учений намагався поставити на ноги наукове видавництво, на основі якого був заснований один із перших болгарських наукових журналів «Сборник за народни умотворення, наука и книжнина», що відразу здобув високий науковий авторитет серед подібних наукових видань. Під безпосереднім керівництвом М.П. Драгоманова вийшов перший десяток томів дослідження слов'янського фольклору.

Він багато працює над каталогізацією й створенням дійсно наукової бібліотеки.

Пізніше, після смерті Драгоманова, його дружина Людмила передала (за 10 тис. левів — дуже велика сума на той час) університетській бібліотеці бібліотеку вченого.

Міфологія, релігійні вчення і література народів стародавнього світу стали предметом дослідження у фольклористичних студіях вченого М. Драгоманова

й в еміграції.

Ще під час роботи в Київському університеті Михайло Драгоманов зацікавився фольклористикою. В автобіографії він згадував: «Займаючися старинною історією, я звернув особливу увагу на релігії і міфологію арійських народів. Від старинних народів я перейшов до нових і тут остановивсь і на народних переказах і словесности Славян, і між ними, запевне, Українців». У своїх фольклористичних студіях вчений дотримувався міграційної теорії, надзвичайно широко застосовуючи порівняльно-історичний метод, тому у розвідках, присвячених слов'янському фольклору, велике місце займає міфологія стародавніх народів. Драгоманов писав: «Більша частина прози в нашій словесності народній належить до історій інтернаціональних. Джерело їх я не вивожу неперемінно з Індії як Бенфей, але думаю, що воно майже завше лежить в літературах старих культурних народів: єгиптян, халдеїв, іранців, індійців, китайців, жидів, греків...». У працях з фольклористики вчений найчастіше звертався до давньоіндійської (Веди, Панчатантра), давньогрецької міфології (міфи про Прометея, про царя Едіпа), Старого і Нового Заповіту.

В еміграції Драгоманов не припиняє наукових досліджень у царині фольклористики. Публікуються його «Нові українські пісні про громадські справи. 1764—1880» (1881) і двотомник «Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст.» (1883—1885). На жаль, завантаженість видавничими справами й публіцистичною діяльністю практично не залишали часу на науково-дослідницькі заняття, тому талант Драгоманова як ученого-гуманітарія найширшого профілю і глибокого соціального мислителя розкрився далеко не повною мірою. Однак багато в чому завдяки його зусиллям Європа знову заговорила про Україну.

І. Лисяк-Рудницький відзначав, що «свою наукову діяльність Драгоманов почав від праць над античною історією..., але згодом... перейшов до слов'янської, зокрема української, етнографії та фольклористики... Як літературний критик і етнограф був найвизначнішим на Україні представником історично-порівняльної методи й дав цінні дослідження усної словесности. ... Драгоманов використовував фольклорний матеріал як джерело дослідження історії громадських ідей на Україні, що й відбилосся на його політичному світогляді».

Крім наукової та викладацької діяльності у Софії Михайло Петрович регулярно виступав у періодичних виданнях «Свободно слово» та «Български преглед». Серед його найбільш резонансних болгарських праць — «Неполітична політика» (1890 р.), «Чудернацькі думки про українську національну справу» (1891 р.), «Неправда — це просвіта» (1892 р.), «Довгі вуха нової ери» (1893 р.), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893—1894 рр.)

Гострі публіцистичні виступи щирою українця, який, певна річ, не був прихильником російського царату, а також деякі міжнародні обставини спонукали Росію натиснути на Австро-Угорщину, щоби та в свою

чергу змусила Софію видати всіх політемігрантів. У списку одним з перших стояло прізвище Драгоманова. До того ж, 1 серпня 1892 р. закінчився його 3-річний контракт з болгарським міністерством народної освіти, і уряд не поспішав поновлювати угоду. Міністр Живков запропонував ученому погодинну оплату й гонорар, але без контракту. Це обурило болгарську громадськість, і контракт продовжили ще на рік.

За спогадами сучасників, лекції українського вченого викликали справжнє захоплення у студентів. Він завше вимагав від аудиторії самостійних висновків, вражав присутніх величезною кількістю фактів. Його виступи відзначалися стрімкою логікою і доказами. Драгоманов учив своїх студентів боротися за свободу думки, слова та інші демократичні свободи. «... увійшов в аудиторію з великою нетерплячкою очікуваний нами професор старої історії Драгоманов... З довгою бородою, болісним лицем, він був одягнений у зимове пальто, поклонився нам чемно і сів... хвороба страшенно мучила Драгоманова: він, ідучи на лекцію із собою завши брав лікарство і вряди-годи пив його... д. Драгоманов читав історію восточни народів... спершу нам, новопоступившим студентам, було важко слухати Драгоманова: ми ще тоді не освоїлися з російською мовою, на якій він читав... Та чимдалі, тим більше й більше Драгоманов ставав інтересним, тим більше ставав чарівним для своїх слухачів, дякуючи своєму красноріччю і знанню... Любима його частина історії була боротьба народів за їх політичні права, на студії котрої він посвятив більшу частину свого життя. Про се він говорив з особливим пафосом, і пригадує собі, як чуло він скінчив історію розвитку англійського парламентаризму: «Господа! Китайцы и славянские народы многочисленны, но будущее принадлежит англичанам, потому что оно зависит от характера народа!» І при цьому його очі наповнювались сльозами!... Він володів у високій степені красноречієм, умів як артист передавати свої думки... При дивній пам'яті і страшенній бистроті думки він міг цілі години говорити, не зупиняючись для того, щоб подумати... він зупинявся тільки щоб випити лікарства, і з тим знову лились із його вусів могутні думки, роки, цифри, імена і т.п., ніби він вивчив їх, як «Отче наш». Він дуже любив іронію, і вона сильно оживляла його лекції і являлась у нього як логічний послідок оповідання... У своїх лекціях він був об'єктивний... і давав тільки факти і залишав своїм слухачам робити самим висновки... Інакше роблять тільки слабкі, які бояться, що з доводів їх не може вийти потрібного їм висновку, і через те намагаючись силоміць накинути його своїм слухачам... Драгоманов любив своїх слухачів і всяк старався бути їм корисним... Його бібліотека завше була до послуг його учнів... і хоч хворий, він віддавав себе у розпорядження тому з учнів, який бажав пояснення якої-небудь незрозумілої справи... Він дуже любив бачити у себе вдома когось із слухачів... коли ж завважував у кого-небудь навіть невеличку схильність до наукової праці, то з усього серця тарався допомогти йому, аби той продовжував... Ледве чи який генерал користувався такою увагою у своїх солдатів, якою користувався Драгоманов від своїх слухачів.

Ні шаблі, ні строгого слова, а проте і без них у Драгоманова було найвідданіше військо... він користувався загальною любов'ю...», — пригадував софійський студент про професора М. Драгоманова Георг Ценов.

Газета «Млада България», яка повідомила про смерть ученого у червні 1895 р., писала: «... навколо нього згуртувалися наші молоді професорські сили і завдяки його досвіду та здібностям наша Вища школа просувалася вперед... Безцінним є той інтелектуальний та моральний вплив, який він мав на наше молоде студентство». А ось що писала газета «Соціаліст»: «... відомий письменник, борець за свободу... проф. Михайло Драгоманов був найкращою силою в нашій Вишій школі...»

За час перебування Драгоманова на посаді професора Вищої школи в Софії виросла плеяда молодих талановитих учених, які творчо використовували методи його наукової роботи як в історичному, так і в фольклорному, літературознавчому, педагогічному та інших напрямках.

У день своєї смерті — 20 червня 1895 р. — Михайло Петрович (помер від аневризми аорти) прочитав останню лекцію. Тоді засновник тутешнього соціалістичного руху Дімітр Благоєв написав: «Помер професор Вищої школи, руських емігрант та борець за свободу Михайло Петрович Драгоманов... він був гордістю Школи і тому втрата ця вельми відчутна для неї».

Після поховання на могилу Великого Українця, що шість років віддав служінню болгарського народу, допомагаючи його устремлінню до вільного життя у вільній державі, поклали 25 вінків. Пані Людмила Драгоманова, дружина вченого, уважно переписала надписи на них: «Бійцеві свободи та думки, учителеві правди, нашому викладачеві М. Драгоманову. Студенти III історико-філологічного курсу»; «Професору Драгоманову — борцеві за прогрес людства. Студенти історико-філологічного відділу»; «Михайлу Драгоманову — відмінному й невтомному професорові. Міністерство народної й освіти»; «Борцу за правду і свет от любящих его русских и европейских земляков в Софии. Минцес, Белковский, Шац, Вайсман, Карачунский, Калина, Баламезов».

Про посмертну шану болгар трудів М. Драгоманова для розвитку болгарської вищої освіти й університетської науки у Софії свідчить збереження його книгозбірні — це 4350 томів унікальної літератури! Є навіть вірменські народні пісні в перекладі на англійську. Значне місце посідає світова, європейська соціально-політична, історична і художня література, і особливе місце належить українській, російській та іншим слов'янським. Судячи з назв і дат видання, частину книжок Драгоманов привіз ще з Києва, решту призбирав в еміграції. Серед книжок є й видані на той час українські літописи, «Реестры всего Войска Запорожского» Осипа Бодяньського, праці, присвячені історії Києво-Могилянської академії, «Записки Юго-западного отделения Императорского Российского географического общества», історичні праці Миколи Костомарова і Пантелеймона Куліша, етнографічні

— Михайла Максимовича. Це література з географії, економіки, статистики, фольклору, філософії, історії філософії, релігії, політичної економії. Назвемо авторів: Платон, Макиавеллі, Бекон, Бланкі, Мілль, Монтеск'є, Руссо, Рікардо, Ренан, Маркс, Герцен, Чернишевський, Лесевич, сам Драгоманов (28 авторських книжок — в університетській, ще 44 — у бібліотеці при Болгарській академії наук). У книгозбірні також є переклади на українську творів Миколи Гоголя, здійснені сестрою Драгоманова, письменницею і видавцем Оленою Пчілкою, її дітьми — Михайлом Обачним і Лесею Українкою. Поезії Тараса Шевченка, до яких прилучено його заборонені в Росії і видані за кордоном твори. Історично-белетристичні й художні книжки Івана Нечуя-Левицького. Надіслані друзями з України альманахи «Луна» і «Рада», перекладені Михайлом Старицьким «Сербські народні думи й пісні» (до речі, цей переклад присвячено саме Драгоманову), повісті Льва Толстого та нариси Гліба Успенського, поезії Юрія Федьковича, драматургія й поезія Івана Франка тощо. Софійська університетська бібліотека завдяки Михайлові Петровичу має повне видання «Трудів» етнографічно-статистичної експедиції Павла Чубинського в Україну, Молдавію, Білорусь, майже повний комплект петербурзького часопису «Вестник Европы», «Отечественных записок» з 1858 по 1877 роки, 49 книжок львівської «Просвіти», газету «Киевский телеграф» №№ 1—90, 1875 рік, комплект галицького часопису «Житє і слово»... Окрасою зібрання є «Англійські та шотландські народні балади» англійською мовою. Це друковане видання оздоблено руками земляків. На титульному аркуші книжки художній напис: «Першому українському фольклористу Михайлу Петровичу Драгоманову від рідного Гадяча 1864 — 1894». Це подарунок до ювілею 30-річної наукової діяльності ученого і публіциста.

Яким же чином опинилася унікальна книгозбірня Драгоманова у бібліотеці Софійського університету? Після смерті М. Драгоманова родина опинилася в скрутному матеріальному становищі. Про це свідчить щоденник Людмили Михайлівни Драгоманової. На той час визначилася доля старшої доньки Лідії, котра одружилася з Іваном Шишмановим. Син Світозор і донька Аріадна лишалися на утриманні вдови. Світозор навчався у женецькому лицейі, це вимагало значних витрат. 1898 року юний Драгоманов виїхав до Києва, щоб продовжити навчання в Київському університеті.

Залишившись без чоловіка-годувальника, Людмила Михайлівна вирішує продати чоловікову книгозбірню якійсь солідній науковій установі, тим самим забезпечивши і надійне зберігання.

Бібліотекою Михайла Драгоманова зацікавився відомий український меценат Василь Васильович Тарновський-молодший, він збирався купити її для Наукового товариства імені Шевченка у Львові.

Посередником у цій справі був Володимир Озаркевич. У Болгарській академії наук, фонді Івана Шишманова, збереглося листування з цього питання. Михайло Павлик писав Людмилі Михайлівні зі Львова до Софії 4 жовтня 1897 року: «Перед учора був тут Тарновський, він зацікавився бібліотекою М.П. і просить списати йому каталог. Бібліотека буде куплена для Товариства імені Шевченка. Ціну я їй дав 3500 рублів. Справтеся добре, аби Вам не було кривди». Лишилося таємницею, чому саме не стало власником цієї книгозбірні Наукове товариство імені Шевченка. Але факт незаперечний, що в болгарському архіві Драгоманова знаходиться офіційний лист ректора Вищого училища в Софії Івана Георгова «до госпожа Л. Драгоманова» А в ньому повідомлення, що училище купує бібліотеку М. Драгоманова на таких умовах: за кілька років дружині буде сплачено десять тисяч левів, ще того ж таки 1899 року вона одержить дві тисячі.

Отже, аналіз творчої спадщини М.П. Драгоманова свідчить про широкий спектр його наукових інтересів, як у галузі всесвітньої історії, так і історії України. Можна виділити наступні напрямки досліджень вченого: 1) історія Стародавнього Сходу; 2) історія античного світу; 3) середньовічна та нова історія Західної Європи; 4) історія християнської церкви та її відносин з державними інститутами у Західній Європі від античності до XIX ст.; 5) історія України та Росії в контексті всесвітньої історії; 6) історіографія антикознавства і сходознавства.

Людина різнобічного обдарування, М. Драгоманов зробив вагомий внесок не тільки в історію, літературну критику й літературознавство, етнографію і фольклористику, а й у політологію й соціологію, філософію політики і філософію історії. Розпочавши розбудову своїх світоглядних позицій з ідей романтизму, згодом формує досить еклектичний світогляд з орієнтацією на наукове тлумачення світу, філософськими домінантами якого були позитивістські засади. Віддаючи перевагу ідеям Прудона, в т. ч. й соціалістичним, був щодо них, як і всіх інших ідейних феноменів доби (наприклад, близької йому концепції О. Конта), «еретиком», послідовно реалізуючи засади критицизму, без яких неможливе самостійне теоретизування. Гасло Драгоманова — «в культурі — раціоналізм, у політиці — федералізм, у соціальних справах — демократизм». Проте декларований раціоналізм підлягає внутрішнім обмеженням, бо у філософії Драгоманова присутні властиві українській духовній традиції антропологічні акценти й етична зорієнтованість. Обстоюючи «етичний соціалізм», піддає критиці як російське народництво, так і марксизм. У центрі історіософії Драгоманова — ідея суспільного поступу, змістом якого є збагачення духовної культури і зміцнення соціальної справедливості, критерієм — утвердження ідеї невід'ємних прав людини, а рушієм — не окремі («історичні») народи, а весь склад людства. Філософія

політики Драгоманова ґрунтується на ліберальній ідеї, згідно з якою вища цінність визнається за особистістю. Утвердження свободи в історії є одночасно, згідно з доктриною Прудона, обмеженням держави та її інститутів як чогось зовнішнього, іманентно не притаманного людині. Суспільно-політичним ідеалом Драгоманова є «безначальство», анархічний лад, суть якого становить спілка добровільних асоціацій вільних і рівних осіб з усуненням із суспільного життя авторитаризму — через федералізм і самоуправління громад як самостійних соціальних одиниць і регіонів. До асоціацій Драгоманов відносив і нації — необхідні елементи суспільної організації людства: «Людство є лиш сукупність націй». Нації — історичні утворення; немає незмінного національного характеру, він є результатом історичного розвитку спільноти і тому необхідно мінливий. Але попри всю суттєвість нації, пріоритетними залишаються громади, що складають своєрідні суспільні молекули. При тому Драгоманов відкидав «не національності, а націоналізм, а надто такий, котрий сам себе виразно протиставляє людськості, або космополітизмові... космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті й формах...». Примат громад не тільки надав соціалізму Драгоманова своєрідного («громадівського») характеру, а й уплинув на його прихильність до засад федералізму: федеративна спілка вільних самоврядних громад має явні переваги порівняно з унітарною державою, оскільки створює передумови для вищого ступеня людської свободи. У цій позиції, як і в критиці централізму імперської влади та обстоюванні політично-національної автономії України у федеративній спілці, знайшли відбиток і традиції кирило-мефодіївців. Водночас до головних політичних завдань українства Драгоманов відносив усвідомлення національної єдності українців, поділений між різними державними утвореннями. У розвитку національної самосвідомості вирішальна роль належить культурницькій діяльності та освіті, здійснюваній українською свідомою інтелігенцією. Цей культурницько-просвітницький акцент ґрунтувався на визнанні пріоритетним еволюційного шляху просвіти щодо революційних форм історичних змін. Але Драгоманов не заперечував ні можливості революційних змін, ні того, що національне визволення невіддільне від соціальної емансипації; адже у націй, позбавлених власних привілейованих верств, зведених, як українці, до селянської маси, національні і соціальний рухи зливаються в одне. Тож для Драгоманова «поганим той радикал в Україні, який не став «свідомим українцем». Будучи переконаним лібералом, він обстоював в докремення церкви від держави й секуляризацію громадського і культурного життя, якої, на його думку, особливо потребувала Галичина. Із християнських конфесій спеціально цікавився протестантизмом, як таким, що певним чином корелює з лібералізмом.

Наукові дослідження цього видатного українського

історика, літературознавця, фольклориста, економіста й філософа не лише стали надбанням тогочасного українознавства, а й мали поштовх подальшому розвитку української суспільно-політичної думки. Його ідеї, як уже зазначалося, виявилися прийнятнішими на галицькому ґрунті, хоч зазнали їхнього впливу і діячі Наддніпрянської України, яким у роки Української національно-демократичної революції (1917—1921 рр.) довелося розбудовувати державу.

Творчий доробок М. Драгоманова не однаково оцінюється різними представниками української політичної думки. Його доктрину різко засуджував Дмитро Донцов, один з ідеологів українського націоналізму. А проте соціалізм Драгоманова, його орієнтація на народні маси й співробітництво з прогресивними силами всіх націй були чи не єдино можливими орієнтирами в умовах невисокої культури населення та відсутності української політичної еліти. Це був закономірний етап у розвитку українського національного руху.

Михайло Драгоманов — людина різнобічних наукових зацікавлень і прямувань, широкого діапазону практичної дії. Студент-викладач недільної школи, доцент університету св. Володимира у Києві, видавець безцензурних українських видань у Женеві, професор Вищої школи у Софії — між цими офіційними віхами біографії вченого місяці й роки напруженої праці над собою, заглиблення в історію власного народу і народів Європи відчувається прагнення осмислити шляхи людської цивілізації й на підставі цього намалювати ясну перспективу творчого саморозвитку України.

Іван Франко справедливо схарактеризував Драгоманова-науковця не як кабінетного вченого, а як найтісніше пов'язаного з реальною дійсністю. Як історик Драгоманов, мовляв, учив «бачити поза царями і війнами маси народні, їх тиху і невтихаючу працю». Як фольклорист він досліджував твори народного духа, предмет української національної гордості, відкривав «сліди давніх культурних зв'язків нашого народу з іншими» — та так, що деякі іноземні вчені вивчали українську мову, щоб читати українську словесність і праці про неї Драгоманова. Він працював для рідного народу, був амбасадором України у світі, єдиний тоді подавав голос протесту проти самодержавних репресій української культури.

Плідна й багатогранна діяльність М. Драгоманова залишається взірцем служіння (в його ж таки розумінні) українській нації. А сам він належить до грона тих, хто став сіллю землі української.

І те, що М. Драгоманов не був почутий своїми сучасниками, недоцінений нащадками, мабуть, є одним із чинників тих викликів, які постали перед незалежною державою — Україною у XXI ст. — столітті інформаційного суспільства.

Ювілей

1894 року минуло 30 років наукової діяльності Михайла Петровича Драгоманова. Ініціатива відзначення цієї дати в Галичині як єдиному центрі, де на той час можна було провести таке вшанування, оскільки для Великої України Михайло Драгоманов був *persona non grata*, виходила від Михайла Павлика, який вважав себе його вірним учнем. 30-літній ювілей М. Драгоманова, який припав на 6 вересня за старим, чи 17 вересня за новим стилем 1894 року, був відсвяткований більш ніж скромно, з чим Михайло Павлик ніяк не міг погодитись. Створене для його гідного вшанування товариство «Поступ» («Прогрес») заснувало фонд ім. М. Драгоманова, кошти якого призначалися для просвітньої роботи в його дусі.

16 грудня 1894 р. у Львові відбувалося вшанування тридцятиліття праці ювіляра Михайла Петровича Драгоманова.

У великій залі львівської ратуші, виділеній президентом міста д-ром Мохнацьким, відбулося віче, скликане товариством «Народна воля», що входило в структуру радикальної партії, та комітет із селян різних повітів Галичини скликали віче *«для показу, — як зазначав М. Павлик, — на кілька в галицько-руським народі збудилася свідомість під впливом праці»* Михайла Драгоманова. На нього з'їхалося понад 600 людей, здебільшого галицькі селяни, а також львівські робітники, українська і польська молодь.

Як зазначив М. Павлик у вступному слові на відкритті віча, селян би прийшло значно більше, якби не боязнь, що віче не відбудеться через постійну заборону подібних акцій владою. Віче прийняло резолюцію боротися за загальне виборче право, а також, за пропозицією Стефана Новаківського, звернулося до Михайла Драгоманова: «Батьку рідний, просвітителю наш, Ти, що свою долю, своє житє, своє здорове посвятив для темного робочого люду, щоб его просвітити світлом правдивої науки, — прийми подяку за тридцятилітню працю Твою, від нас, руських хлопів, зібраних з цілої Галичини на руським народнім вічу у Львові. За правду, за волю, котру Ти голосиш, будемо стояти до загину. Жичимо Тобі ще довгого життя, щоб міг-єсь нас Твоєю мудрою радою просвічати, помагати нам дійти до скинення ярма неволі, що тяжить над хліборобом і робітником і до заведення правдивого ладу на світі».

Перший із промовців, Іван Франко, розпочавши крилатим висловом: «Народ, що не шанує своїх великих людей, не варт зватися освіченим народом. Отсе ж і ми нині, бажаючи сповнити свій обов'язок яко людей освічених, шануємо ім'я і заслуги Драгоманова по 30 роках його праці. Та для нас се не тільки обов'язок освічених людей, бо Драгоманов для нас є чимсь більше, як заслуженим чоловіком. Ми в нім шануємо друга, вчителя, провідника. Через усіх тих 30 літ, а бодай відтоді, коли ми самі стали до прилюдної роботи, голос його був для нас заохотою, осторогою, вказівкою, куди йти, голосом сумління — що робити, а чого не робити».

Тому, хто зимою сидить у теплій хаті при веселім огні і при світлі, в кружку родини або добрих приятелів, нелегко собі здумати, як то робиться тому, хто в ту саму пору, в холод та куревільницю, без дороги і просвітку іде пустим полем або густим лісом. Так само й нині годі собі докладно здумати те положення, в яким була поступова молодіж руська в Галичині перед 20 роками. Без знання того, що навколо неї діється, без тямучих провідників, без книжок, без поради і заохоти ми йшли наосліп, читали що впало в руки і не знали, що робити з тими хлопськими симпатіями, що у нас були принесені з батьківського дому і з тим невеличким знанням народного життя, котре ми з сіл принесли до Львова. Тут тих симпатій ніхто не поділяв, тим життям ніхто не цікавився: нам казали вчитися для хліба, любити щонайбільше язик народу, а не сам народ.

Отут-то в великій пригоді нашому поколінню став Драгоманов. Друкованим словом і листами він почав впливати на нас, вказуючи нам інший, ширший світ поза тісними межами нашої Галичини, вказуючи, до чого йде теперішня наука і якої праці та любові чекає від нас наш народ. Він нам показав, що наша любов до простого хлопа, власне, мусить бути підвалиною нашої роботи, що знання народного життя ми мусимо розширювати і збагачувати, а не забувати». Далі І. Франко пояснював простим селянам, що були на вічі, за що українці повинні поважати М. Драгоманова, наголосивши про ту високу повагу, яку здобула в світі українська словесність завдяки працям ученого. Не міг він також не відзначити, що 11 червня 1878 року в Парижі на так званому літературному конгресі, де зібралися вчені й письменники з цілого світу, М. Драгоманов виступив проти чергової заборони української мови в Росії, показавши, чим є українське письменство, яку важливу прислугу воно виконує для піднесення просвіти українського народу і яку величезну шкоду для розвою просвіти в самій Росії робить та дика заборона.

«Просвіта і письменство на Україні поставлені в таке дивне положення, що дуже часто люди, навіть наскрізь чесні, але виховані в інших поглядах, говорять, що українська мова зовсім не придатна ані для школи, ані для церкви, ані для уряду, ані для вищої науки, що український народ не є властиво ніякий осібний народ, а тільки частина іншого — одні кажуть, що московського, другі, що польського. Ті думки тепер уже не виступають так різко, ховаються по заулах, бо вони підкопані і ослаблені всім тим, що зроблено у нас за останні 30 літ. Але тоді, коли Драгоманов розпочинав свою діяльність, воно було зовсім інакше; тоді навіть між чільними українцями ще мало хто вірив в самостійність українського народу і в те, щоби його мовою можна було писати про все, що знають і чим займаються вчені люди і писателі. Тому-то деякі українці, особливо славний історик Костомаров, що всі свої вчені праці, головно про Україну, писав по-російськи, стали були на тім, що для українського народу поки що і на довгі літа вистарчить таке письменство, котре би служило потребам простого люду, подавало б йому початки, азбуку, щоб він, привикши читати, міг відтак легко перейти до читання і розуміння

книжок російських. Се названо тоді «письменство для домашнього обходу». Інші українці виступили проти цього, твердячи, що така рада веде до винародовлення українців, бо всіх вчених людей відривати буде від українства і вести до Московщини. Вони радили творити українську літературу для інтелігенції і вчених, не дбаючи про те, що в Росії вся інтелігенція на Україні помосковлена, а українських учених, уживаючих української мови, тоді й зовсім не було. В тій суперечці виступив і Драгоманов зі своїм словом. Рядом дуже гарних і основних праць про стан і змагання різних «недержавних» народностей у Європі, як провансальців, кельтів, фламандців, валлонів, він показав, що рух українського народу до самопізнання і просвіти на рідній мові не є нічим нечуваним та неправним, але противно, є зовсім натуральний і конечний. Що ж до границь, в яких би мали держатися просвіта і письменство на Україні, то Драгоманов замість хитрих наукових доказів узяв за мірило потреби народу, самої суспільності. Нема потреби поки що писати глибокі філософії та інші тяжко вчені праці по-українськи, бо їх ніхто не буде читати; натомість конечно треба поперед усього подати українському народові на його мові початки всякого людського знання, вияснити йому явища природи і громадського життя. Драгоманов, беручи річ практично серед російських обставин, склонявся до тих, що бажали українського письменства для домашнього обходу, але розумів той домашній обхід далеко ширше, подав план цілого кола популярних книжок по всім галузям науки — план такий широкий, що ще й досі праця українських списателів не здужала його словнити. Драгоманов знав добре, що коли український народ привикне читати на своїй мові початки, то забажає на тій же мові читати і дальше; коли інтелігенція привикне тою мовою говорити і писати для народу, то згодом почне говорити і писати по-українськи також між собою і для себе. І для того по 20 літах, забираючи ще раз голос в тій справі, Драгоманов не думав виступати против тої інтелігентної літератури, що за той час виросла на Україні і особливо в Галичині, та все-таки ще раз з натиском підніс потребу цильнішої і більше наукової праці над книжками для народу <...> Може нам нині таке питання видатися чудним, але воно довгий час мало і не перестало ще й досі мати велике практичне значення. Уважаючи нас москалями, москалі промовляють до нас не тільки по-московськи, але в ім'я таких порядків, таких ідеалів і таких історичних традицій, котрі були чужі нашому народові; вважаючи нас поляками, робили те саме поляки, кличучи нас, щоб ми будували разом спільну вітчизну — Польщу. Уважаючи нас поляками, москалі інколи готові були карати нас за їх провини; вважаючи нас москалями, поляки частенько обдаровували нас тою самою ненавистю, в якій мали москалів. І в добрім, і злім отаке непорозуміння було для нас однаково недобре. І тут забрав голос Драгоманов і в знаменитій книжці «Историческая Польша и великорусская демократия» показав, як найліпші, найрозумніші люди з москалів і поляків впадали в тяжкі помилки і пропадали з найліпшими намірами власне через те, що не вмiли чи не хотіли бачити між поляками і москалями цілого ряду недержавних народностей, в тім числі і українців, котрі

чимраз голосніше домагаються своїх прав як самостійного народу. Ще перед тим вияснив він був для російських державників тогу дивовижну річ, як то вони після польського повстання 1863 р. взялись провадити «обрусение» краю не польського, але й не московського і через те той край, непричасний повстанським замахам, не тільки спинили в освіті, але підперли в тім краю визискування чиновників та колонізацію німців, котрі не перестали бути німецькими патріотами і готові в разі війни служити не Росії, а Німеччині <...> Не швидко де-небудь у Слов'янщині найдеться популярний писатель, котрий би писав так ясно і приступно, з таким широким знанням і був так гаряче проинятий поступовими та народолюбними думками, як Драгоманов. <...> Нині у нас ім'я Драгоманова для многих ще є мов якийсь страхополох, а для вшанування його праці явились тут — хто? Громадка селян і молодіжі. Та я думаю, що се так і повинно було статися, що се натуральний вплив його праці і ідей. Драгоманов не дбав ніколи о те, щоб його любила широка юрба інтелігенції, бо він ніколи не підхлібляв її зіпсутому смакові, її лінивству та трусливості. Він завсiгди обертався радше до молодіжі, а головна цiль його думок і змагань був простий народ, його просвіта і піддвиження. І коли нині власне ті дві громадки шанують його працю, то се знак, що та праця не пропала марно. Та думки його мають то до себе, що раз запустивши коріння, не гинуть, а ростуть і кореняться чимраз далі: вони, мов той квас, котрого кришка, вкинена до тіста, будить в нім внутрішню працю, котра поти йде, поки все тісто не прокисне. Маємо надію, що се робиться якнайшвидше і якнайповніше в інтересі розвою і добра нашого народу!».

У промові Михайла Павлика прозвучало чимало цікавих подробиць про родовід ювіляра, його демократизм, виплеканий, зокрема, «Наталкою Полтавкою» Котляревського (на її виставі юнак Михайло плакав колись ревними сльозами) й оповіданнями Марка Вовчка, про студентські й викладацькі роки та женеvське життя, свідком якого був сам Павлик. Одного разу в розмові Драгоманов розкрив темперамент діяча, зауваживши, що йому цікавіше творити історію, ніж писати про неї. Переїхавши до Софії, коли вичерпалися матеріальні ресурси, він виховував болгарам «світлу і народолюбну молодь». Павлик слушно підкреслив турботу Драгоманова про розвиток усіх частин України, зокрема її західних земель, за що київські приятелі прозвали його «Михайлом Галицьким».

Виявами щирої любові до «апостола правди і науки» були подарунки ювілярові — цінні книжки з теплими дарчими написами, письменницьке причандалля, срібні, різьблені й вишивані ужиткові речі, золотий медальйон, картини й альбоми від шанувальників із різних куточків України.

Віршовані вітання, святкові адреси та поздоровчі телеграми зі словами дяки й високого визнання багатоплідності життєтворчості Драгоманова було оформлено у книгу з 63 сторінок! Серед їх авторів — молодь і старші люди, селяни, революціонери, вчені,

у тому числі європейські. Привітання від французів Л.Леже, Г.Парі, А.Карно й А.Рамбо, англійця В.Морфілла, італійця Г.Пітре, швейцарця М.Шіффа, чеха І.Полівки, як і ювілейна стаття в софійському університетському журналі «Болгарски преглед», засвідчили міжнародне визнання імені та заслуг Драгоманова.

Учасники ювілею виголошували й урочисті промови. Значення вшанування підкреслили чех Ярослав Розвода і поляк Ян Чоп, українці студент І.Копач, селяни С.Новоковський, І.Сандуляк, а також літератори. Піонерка й лідер феміністичного руху Наталія Кобринська наголосила, що всесвітні думки «великого борця за правду» допомогли підвести голову всім бідним і пониженим, зокрема й галицькому жіноцтву. Василь Стефаник, тоді ще студент-медик, наголосив на значенні такої професури для молоді, а Денис Лукіянович — для всього загалу, якому Драгоманов показав, «де дніє». Всім, хто його привітав, ювіляр висловив теплу подяку, підкресливши в «Відповіді» необхідність спільними зусиллями та з усією енергією працювати задля ліквідації політичної, соціальної та національної кривди українського народу, встановлення соборної духовної єдності силоміць роз'єднаних частин України.

Акція показала, наскільки збудилася свідомість українців Галичини під впливом діяльності М.П.Драгоманова.

Ювілей Драгоманова був чи не першою такою широкою відзнакою українського вченого і громадського діяча, всеукраїнською і всеслов'янською маніфестацією його заслуг. Сам ювілянт скромно стверджував, що вся його праця — це політичне проведення в життя думок, висловлених кирило-мефодіївцями, і народолюбних ідеалів української інтелігенції 1860—70-х років «з одмінами, котрі принесла всесвітня наука і політика в новіші часи».

Образне порівняння свого подальшого життя з вибухом світла в лампаді перед тим, як їй згаснути, на жаль, виявилось пророчим.

Використана література

- Андрущенко В. Велич Михайла Драгоманова. Життєвий і творчий шлях видатного українського мислителя / В. Андрущенко // День. — 2006. — №104. — С. 8.
 Андрущенко В. «Епохальна педагогіка» Михайла Драгоманова / В. Андрущенко // Пам'ять століть. — 2003. — №5. — С. 6-14.
 Андрущенко В. Епохальна педагогіка Михайла Драгоманова / В. Андрущенко // Освіта. — 2003. — 24 верес. — 1 жовт. — С. 2-3.

Андрущенко В. Михайло Драгоманов і національний педагогічний університет / В. Андрущенко // Освіта України. — 2003. — 23 верес. — С. 6.

Андрущенко В.П. Михайло Драгоманов: велич мислителя в контексті епохи / В.П. Андрущенко // Безпека життєдіяльності. — 2006. — №11. — С. 26-28.

Андрущенко В.П. Михайло Драгоманов: велич мислителя в контексті епохи / В.П. Андрущенко, В.Ф. Погребенник // Безпека життєдіяльності. — 2006. — №12. — С. 26-27.

Бех В. І політика має бути на добру долю педагогікою : Інноваційний потенціал Михайла Драгоманова у дзеркалі розбудови української державності / В. Бех // Освіта. — 2003. — 24 верес. — 1 жовт. — С. 4.

Борисенко В. Михайло Драгоманов як історик / В. Борисенко // Пам'ять століть. — 2003. — №5. — С. 15-21.

Горбач Н. Дитинство, юність, молоді роки : Розділ з неопублікованої книжки «Справжня постать Михайла Драгоманова» / Н. Горбач // Дзвін. — 2007. — №7. — С. 101-106.

Горбачук І. Михайло Драгоманов на сторожі рідного слова / І. Горбачук // Пам'ять століть. — 2003. — №5. — С. 34-37.

Денисенко В. «Цей шлях потрібний, корисний, багатоцінний» Листування М.Драгоманова і Миколи Лисенка / В. Денисенко // Пам'ять століть. — 2006. — №6. — С. 177-181.

Дмитренко М. Михайло Драгоманов — дослідник фольклору / М. Дмитренко // Слово і час. — 2005. — №6. — С. 12-24.

Донцов Д. М.П. Драгоманов і українське національне відродження. — К.: Наукова думка. 1991. - 89 с.

Іванова Р.П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України. (II пол. XIX ст.) / Р.П. Іванова. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. — 235 с.

Іванченко Р.П. Клятва: Роман-хроніка: [про М.П. Драгоманова] / Р.П. Іванченко. — К.: Дніпро, 1985. — 373 с.

Іванченко Р.П. Раби Києва не мовчали... / Р.П. Іванченко. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1991. — 47 с.

Михайло Драгоманов: авт.життєпис / уклали І.С.Гриценко, В.А.Короткий, М.В.Томенко. — К.: Либідь, 2009. — 144 с.

Михайло Драгоманов у спогадах / уклали І.С.Гриценко, В.А.Короткий. — К.:Либідь, 2012. — 312 с.

Молчаков М.О. Державницька думка М.П.Драгоманова. — К.-1994. — 35 с.

Мухін М. М.П. Драгоманов без маски. —Л., 1934. - 87 с.
 Новиченко Л. Посвітитель.- К.: Наукова думка.- 1991. - 114 с.

Погребенник В. Михайло Драгоманов і Леся Українка : Результативність ідейно-творчого спілкування / В. Погребенник // Освіта. — 2003. — 24 верес. — 1 жовт. — С. 11.

Тамошівський С. Драгоманов і Галичина / С. Тамошівський // Ї. — 2002. — №23. — С. 191-207.

Терзійська Л. Професор М. Драгоманов — видатний вчений та викладач Софійського університету (Болгарія) / Л. Терзійська // Пам'ять століть. — 2003. — №5. — С. 42-45.

Тимошик М. Українська друкарня Михайла Драгоманова в Женеві: Передумови створення, вплив на суспільну думку, подальша доля / М. Тимошик // Освіта. — 2003. — 24 верес. — 1 жовт. — С. 11.

Федченко П. М.П. Драгоманов. - К.: Дніпро, 1991. - 245 с.

Хорунжий Ю. Драгоманов і Болгарія / Ю. Хорунжий // Літературна Україна. — 2006. — 14 верес. — С. 7.

Ясь О. Український аташе в Європі : багатолік відповіді Михайла Драгоманова / О. Ясь // День. — 2010. — №167. — С. 11.

(Далі буде)